

Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΖΕΡΖΟΥΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΠΑΛΑΝΟ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΟ (1754)*

Ἡ πολυσχιδῆς διδακτικὴ παρουσία καὶ ὁ νεοτερικὸς προσανατολισμὸς τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Νικολάου Ζερζούλη (Μέτσοβο ca. 1710 - Ἰάσιο 1773) ὑπογραμμίζεται ἤδη τὸ 1761 ἀπὸ τὸ σύγχρονό του Ἰώσηπο Μοισιόδακα, ὁ ὁποῖος στὸ «Προοίμιον» τῆς μετάφρασης τῆς Ἑθικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ludovico Antonio Muratori, ἀναφερόμενος στὶς ἀλλαγές ποὺ εἶχαν σημειωθεῖ στὸ πνευματικὸ πεδίο («τὰ φροντιστήρια διπλασιάζονται, ἡ ἐγκύκλιος παιδεία ἀκμάζει, ἡ φιλοσοφία διδάσκεται, ἡ Μαθηματικὴ ἀκούεται, οἱ διδάσκαλοι αὐξάνουν»), συναριθμεῖ τὸ Μετσοβίτη στοχαστῇ στοὺς «λογάδες», οἱ ὁποῖοι «εἶναι ἄξιοι ... νὰ συγγράφουν καὶ νὰ παραδίδουν μὲ ἀκρίβειαν πᾶσαν ἐπιστήμην»¹. Μετὰ τὶς σπουδές του στὰ Γιάννινα (ca. 1727-1733), πλησίον τοῦ Μπαλάνου Βασιλόπουλου, χρημάτισε διδάσκαλος στὴν Τρίκκη (1736-1748)², ὑποδιδάσκαλος περὶ τὸ 1749 στὴ Σχολὴ Γκιόνμα³ καὶ στὴ συνέχεια μετέβη στὴν Ἰταλία, ὅπου κατὰ τὰ ἔτη 1751-1757,

* Ἐπεξεργασμένη μορφή εἰσήγησης στὸ 2ο Διεπιστημονικὸ Συνέδριο, Τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο γιὰ τὸ Μέτσοβο: «Τεχνολογία, Πολιτισμὸς καὶ Ἀποκέντρωση», Μέτσοβο 3-6 Ἰουνίου 1998.

1. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, *Ἑθικὴ φιλοσοφία μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ ἰδιώματος*, Τόμος Α', Βενετία 1761, σ. ιε': «Ἐνας Βούλγαρις Εὐγένιος εἰς τὸ Βυζάντιον, ἕνας Θεοτόκης Νικηφόρος εἰς τὴν Κέρκυραν, ἕνας Ζορτούλλιος Νικόλαος εἰς τὸν Ἀθῶνα... σπουδάζουν νὰ ἀνακαλέσουν τὰς Μούσας εἰς τὸν πάτριον Ἑλικῶνα των». [Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο *La filosofia morale esposta ai giovani*, Verona, 1735. Ὁλόκληρο τὸ «Προοίμιον» ἀναδημοσιεύεται στὸ: Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, Οἱ συντεταγμένες τῆς Βαλκανικῆς Σκέψης τὸν 18ο αἰῶνα*, Ἀθήνα, Μ. Ι. Ε. Τ., 1985, σσ. 323-341. Τὸ συγκεκριμένο παράθεμα στὴ σ. 326].

2. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς, ἡ Ἑλληνικὸν θέατρον*, Ἐπιμ., Εἰσαγ., Εὐρετ., Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, Ἀθῆναι, 1972 (=Ἀθήνησι, Ἐπιμ., Γεώργιος Π. Κρέμος, 1872), σ. 495: «ἐχρημάτισε διδάσκαλος τῆς ἐν Τρίκκῃ σχολῆς ὑπὲρ τὰ 12 ἔτη». Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν σπουδῶν καὶ τῆς διδασκαλίας του προβλήματα ἐξετάζει ἡ Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, «Οἱ ἐν τῷ ἐλληνοσχολεῖῳ Μετσόβου διδάξαντες καὶ διδασκθέντες», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 15 (1940), σσ. 104 κ.έ. Ἡ μελέτη τῆς (σσ. 59-158, γιὰ [τὸν Νικόλαο Ζερζούλη, σσ. 94-140] εἶναι ἡ πρώτη ἀπόπειρα γιὰ ὁλοκληρωμένη γραμματολογικὴ ἐρευνα τοῦ ἔργου του, παρὰ τὶς ἀδυναμίες καὶ τὰ λάθη.

3. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Εἰσαγ., Ἐπιμ., Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἰωάννινα, Ε.Η.Μ., 1960, σ. 63.

έδιδάχθη «πάσας τὰς ἐπιστήμας»¹ καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφή του παρέδιδε μαθήματα στὴν Κωνσταντινούπολη (1758-1759), διηύθυνε τὴν Ἀθωνιάδα Ἀκαδημία (1759-1760), ἐσχολάρχησε στὸ Μέτσοβο κατὰ τὰ ἔτη 1763-1764, στὴν Τύρναβο (1765-1766) καὶ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1766 δίδαξε στὸ Ἰάσιο².

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὴν Ἰταλία (Βενετία 1751, Πάδοβα 1751-1752, Μπολόνια 1753-1754, Βενετία 1754-1757) καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὸ 1754 ὁ Ζερζούλης ἀπηύθυνε ἐπιστολὴ πρὸς τὸν παλαιὸ του διδάσκαλο Μπαλάνο Βασιλόπουλο³ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀρνητικὴ ὑποδοχὴ ποὺ ἔτυχε στὴς Ἀκαδημίες τῆς Ἑυρώπης ἢ ὑποδειχθεῖσα ἀπὸ τὸν Μπαλάνο «λύση» τοῦ «Δήλιου προβλήματος»⁴ ἀπὸ τὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ πληροφορίες γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς Παιδείας καὶ τῶν Μαθηματικῶν γνώσεων στὴν Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ὁρισμένα στοιχεῖα ποὺ ἐπιβοηθοῦν νὰ σχηματίσουμε

1. Γεώργιος Ι. Ζαβίρας, *δ.π.*, σ. 496. Τὸν Ζαβίρα ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς Γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*. Ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας (1453-1821), Ἐν Ἀθήναις, 1868, σ. 499. Χρήσιμα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἐρευνητικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὸν πνευματικὸ του προσανατολισμὸ μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε ὅχι μόνον ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ἔργο του, στὸ ὁποῖο θὰ ἀναφερθοῦμε παρακάτω, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα σημειώματα τῶν βιβλίων του. Βλ. πρόχειρα Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, «Οἱ ἐν τῷ Ἑλληνοσχολεῖῳ Μετσόβου», *ὅ.π.*, σσ. 133 κ.έ. Ἐτοιμάζω ἀναλυτικὸ κατάλογο τῆς «Βιβλιοθήκης» τοῦ Νικολάου Ζερζούλη.

2. Ariadna Camariano - Cioran, *Les Academies princieres de Bucarest et de Iassy et Leurs Professeurs*, Thessaloniki, 1974, σσ. 599 κ.έ.

3. [Νικόλαος Κυριάκη Ζαρζούλης] *Τὴν ὑμετέραν σοφολογιωτάτην, καὶ ἐπιστημονικωτάτην παιδαγωγότητα εὐλαβοφρόνως προσκυνῶ σὺν τῷ σωτηρίῳ προσφωνήματι...*, 1754, Ἀπριλίου 8, Ἰννετίηθεν. Στὸ ἐξῆς: *Ἐπιστολή*. Δημοσιεύθηκε μαζὶ μὲ ἄλλα κείμενα τῆς «διαμάχης» στὸ: Κοσμᾶς Μπαλάνος, *Ἀντιπελάργησις ἢ Συλλογὴ τῶν σωζομένων ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων Ἑλλήνων τῶν ἐκπεπονηκότων διαφόρως περὶ τὸ Δήλιον Πρόβλημα εἰς εὔρεσιν δύο μέσων ἀναλόγων γραμμῶν ἐν συνεχῇ γεωμετρικῇ ἀναλογίᾳ καὶ ἐκ τῶν Νεωτέρων ὑπὸ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει γενομένου Κυρίου Μπαλάνου Βασιλόπουλου*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1816, σσ. 46-51.

4. Τὸ Δήλιον πρόβλημα ἢ πρόβλημα διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου ἢ πρόβλημα παρεμβολῆς δύο μέσων ἀναλόγων ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ ἄλυτα προβλήματα μὲ ὄργανα τὸν κανόνα καὶ τὸ διαβήτη. Γιὰ τὴ σχετικὴ προβληματικὴ καὶ τὴν προσπάθεια τοῦ Μπαλάνου Βασιλόπουλου, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε τὴν (ἐσφαλμένη) λύση τοῦ προβλήματος μὲ κανόνα καὶ διαβήτη στὸ βιβλίο του *Μέθοδος Γεωμετρικῶς χωροῦσα περὶ εὑρέσεως τῶν δύο μέσων συνεχῶς ἐξῆς ἀναλόγων γραμμῶν*, Βενετία, 1756, τὸ ὁποῖο ἀναδημοσιεύθηκε ὡς τμῆμα στὴν *Ἀντιπελάργησιν*, *ὅ.π.*, σσ. 34-42, βλ. Μιχάλης Λάμπρου, «Μία προσπάθεια διπλασιασμοῦ τοῦ κύβου τὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας καὶ τὸ κείμενο τῆς Ἀντιπελάργησης», στὸ: *Ἀντιπελάργησης*, *Οἱ Ἐπιστῆμες στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο*, Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν / Ε.Ι.Ε., Τροχαλία, 1997, σσ. 149-177.

μία πληρέστερη εικόνα για τή φιλοσοφική παρουσία του Νικολάου Ζερζούλη. Κατ’ ἀρχήν θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Ζερζούλης πεπεισμένος ὁ ἴδιος, ὡπως καὶ ὁ Γεώργιος Ζαπελαβίτης, σ’ ἀντίθεση μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη καὶ τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη¹, γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς μαθηματικῆς κατασκευῆς τοῦ Μπαλάνου ἐπιχείρησε νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ἀπορριπτικὴ στάση τῶν εὐρωπαϊκῶν μαθηματικῶν καὶ ὡς συνάρτηση τῆς γενικότερης ἀντίληψης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο γιὰ τὴν πνευματικὴ κατάρσταση τῆς ‘Ελλάδος: «'Ας στοχασθῇ», γράφει ὁ Ζερζούλης, «ἡ σοφολογιότης σας, ἂν ἀνέχονται νὰ φανῇ ἓνα τοιοῦτον ἐφεύρεμα, παρ’ ‘Ελληνας εἰς καιρὸν ὅπου οἱ μὲν “Ἕλληνες ὡς ἀμαθεῖς παρ’ αὐτῶν νομίζονται, καὶ καταρροῦνται, αὐτοὶ δὲ ἀνθοῦσι μὲ θαυμαστὰ σπουδαστήρια, καὶ ἀκαδημίας περιφήμους, καὶ καθ’ ἐκάστην καλλιεργοῦσι τὰ τε παλαιὰ καὶ νέα ἐν παντὶ γένει καὶ εἶδει ἐπιστημῶν, ὄντες ἀφιερωμένοι ἕκαστος εἰς τὸ ἴδιον μόνον ἐπάγγελμα, καὶ ἔχοντες ἄνεσιν τοῦ σπουδάζειν μὲ μεγάλας πληρωμάς, καὶ τοσοῦτοι εἰς τὸ πλῆθος διδάσκαλοι εἰς μίαν μόνην πολιτείαν, ὡς ἐν Βονωνίᾳ, ὅπου εἶναι ὀγδοήκοντα δύο τὸν ἀριθμὸν, καὶ μὲ θαυμασίας τάξεις, καὶ μὲ ὄργανα πάσης ἐπιστήμης, καὶ τέχνης ἀξιάγαστα, μὲ σχολεῖα ὅπου εἶναι ἑξαίσιου ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτελέσματα, μὲ βοήθειαν τοῦ Σενάτου, καὶ τοῦ Πρίγκιπος ὅπου ἀντιλαμβάνονται, καὶ συναίρουσι τοῖς σπουδάζουσι πολλὰ ὥς μὲ βιβλιοθήκαις ὑπερθαύμαστα, καὶ πολυεξόδους»².

Μὲ σαφήνεια ὁ Μετσοβίτης λόγιος συγκεκριμενοποιεῖ τὰ στοιχεῖα ποὺ πίστοποιοῦν τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη στὸν Εὐρωπαϊκὸ χῶρο, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ ἀναγνώσουμε καὶ συνεπῶς νὰ τὰ κατανοήσουμε καὶ ὡς αἰτήματα - ὑποδείξεις γιὰ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο, στὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος προσπάθησε ὡς διδάσκων νὰ τὰ ἐφαρμόσει: ὀργανωμένα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα, ἐμπλουτισμένες βιβλιοθήκες, ἐργαστήρια πειραματικῆς ἐρευνας³, ἐνεργῆς ἐπιστημονικὴ κοινότητα στὰ πλαίσια τῆς ὁποίας μέσα ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἀντιπαράθεση τῶν ἀπόψεων παράγεται ἡ γνώση⁴, προσανατολισμὸς τῶν ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων σὲ συγκεκριμένους τομεῖς ἐρευνητικῶν δραστηριοτήτων, οἰκονομικὴ ἀρωγὴ σὲ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους.

1. Βλ. τὰ κείμενά τους στό: ‘Αντιπελάργησις, δ.π., σσ. 52 κ.έ.: πβ. Μιχάλης Λάμπρου, «Μία προσπάθεια», δ.π., σ. 167 κ.έ. ‘Ο Γ. Ζαπελαβίτης εἶναι ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου.

2. Νικόλαος Ζερζούλης, ‘Επιστολή, σ. 49.

3. ‘Επιστολή, αὐτόθι: «καὶ τί νὰ εἰπῇ τινάς, ἢ πῶς νὰ παραστήσῃ τὰ ὅσα εὕρισκονται εἰς τὸ αὐτὸ ἱνστιτούτον [sc. «τῆς Βονωνίας»]. Πᾶν γένος καὶ εἶδος μετάλλου, πᾶν γένος καὶ εἶδος χόρτου, πᾶν γένος καὶ εἶδος ξύλου, καὶ ἐν ὀλίγοις πᾶν εἴ τι φέρει γῆ, καὶ θάλασσα προκείμενον τοῖς φυσικοῖς εἰς θεωρίαν».

4. Αὐτόθι: Μετὰ «ἀπὸ τὰ μαθήματα ὅπου κάμῃ ὁ Προφέσσος... οἱ ἄλλοι προφέσσους ὅλοι ἐπιχειροῦσιν ἐναντίον του, καὶ αὐτὸς εἶναι χρεώστης νὰ λύσῃ κάθε ἀπορροή, καὶ κάθε πρόβλημα».

Τὰ παραπάνω γνωρίσματα πού συνιστοῦν προϋποθέσεις ἀλλὰ καὶ κίνητρα γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση ἐξηγοῦν γιὰτὶ «εἰς τοσοῦτον τρόπον αὐξάνουσιν αἱ ἐπιστῆμαι, αἱ μαθήσεις, αἱ τέχναι ἅπασαι, καὶ παντοῖου γένους καὶ εἰδούς» σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἰσχνότητα πού παρουσίαζε σὲ καθολικὴ κλίμακα ἡ ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητά στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο, «ὅπου οἱ ἄθλιοι τοῦ γένους μας σπουδασταὶ οὐδὲ ἐφαντάσθησαν ταῦτα, μάλιστα διὰ τί σπουδάζουσιν εἶναι περιφρονούμενοι ὑπὸ τῶν ἀμαθεστάτων, πολλοῦ γε καὶ δεῖ νὰ βοηθοῦνται»¹.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ σφαλερότητα αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς τῆς ἀπόδειξης τοῦ Μπαλάνου, τὸ ἀδύνατον τῆς ὑπόθεσιν ἀποδείχθηκε τὸ 1829 ἀπὸ τὸν A.F. Möbius (1790-1860)², ἡ ἐπισήμανση τοῦ Ζερζούλη πῶς «ὅ,τι εἰποῦν αὐτοὶ (sc. τὰ μέλη τῶν διαφόρων Ἀκαδημιῶν), καὶ ἂν εἶναι καὶ παράλογον, πάντες οἱ ἀκούοντες συγκατανεύουσι μὲ δίκαιον τοῦ αὐτοῦ ἔφα, ἡμᾶς ὅμως τίς μᾶς ἀκούει, ἔστωσαν νὰ εἶναι παρ' αὐτοῖς περιφρονούμενοι εἰς τὸν παρόντα αἰῶνα οἱ Ἑλληνας»³ δὲν ἐξαντλεῖται στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ἀλλὰ ἀφορᾷ γενικότερα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀναγνωρίζεται καὶ κατισχύει ὡς ἐπιστημονικὰ ἔγκυρη μία πρόταση ἢ θεωρία. Ὁ Ζερζούλης δὲν ἀποδέχεται ὅτι ἡ ὀρθότητα τῶν ἐπιστημονικῶν θέσεων εἶναι — ἢ θὰ πρέπει νὰ κατανοεῖται ὡς — συνάρτηση τῆς αὐθεντίας («τοῦ αὐτοῦ ἔφα»), ἀλλὰ, ἀντίθετα, ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια ἐπιβάλλεται νὰ ἀναδεικνύεται καὶ νὰ ἐπικυρώνεται μετὰ ἀπὸ διεξοδική, εὐμέθοδη καὶ ἀπροκατάληπτη ἀναζήτησις⁴.

Ὅ,τι ὑπονοεῖται στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα τῆς Ἐπιστολῆς δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἀκροθιγῇ νύξη πού ἐπιρρώνεται ἀπὸ μία προγραμματικὴ φιλοσοφικὴ θέση τοῦ Ζερζούλη, τὴν ὁποία ἐκθέτει ἀναλυτικὰ στὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἐνατίου τοῦ Δωρόθεου Λέσβιου τὸ 1759, σχετικὰ μὲ «τὸ βαρὺ» καὶ «τὸ κοῦφον», ὅπου τονίζει ὅτι «οὐκ Ἀριστοτέλους ἢ ἄλλου ῥήματα ἐν τῇ φιλοσοφεῖν, ἀλλ' ἀλήθειαν καὶ φύσιν ὄντων θηρᾶσθαι ἐξερευνᾶν καὶ ἐξιχνιάζειν ὀφείλομεν· οὐ γὰρ δέον τῇ φιλοσοφοῦντι τοῖς τοῦ διδασκάλου ῥήμασιν ἐπομνῦναι, ἀλλὰ τῇ φύσει τῷ λόγῳ εἰσδύναμι»⁵. Τούτῃ ἡ ἀπόφανση εἶναι καίριας σημασίας γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ζερζούλης ἀντιλαμβάνεται τὸ φιλοσοφεῖν καὶ ὡς περιεχόμενο καὶ μέθοδος ἐγγράφεται στὴ νεωτερικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία. Σύμφωνα μὲ τὸν Ζερζούλη, ἡ ἐμπειρικὴ διαπίστωση, ὁ ἔλεγχος

1. *Αὐτόθι*.

2. Μιχάλης Λάμπρου, «Μία προσπάθεια», ὅ.π., σ. 150.

3. Νικόλαος Ζερζούλης, Ἐπιστολή, σ. 51. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

4. *Αὐτόθι*: «Νὰ κρίνουν», ὅπως γράφει, «ἀπαθῶς τὴν ἀλήθειαν».

5. Νικόλαος Ζερζούλης, *Γενναία Ἀπάντησις*, στό: Λίνος Γ. Μπενάκης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ Φιλοσόφου στὸν 18ο αἰῶνα. Νικόλαος Ζερζούλης - Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία* 7(1977), σ. 441.

καὶ ἡ τεκμηριωμένη συλλογιστικὴ πορεία προσδίδουν ἐπιστημονικὴ ἐγκυρότητα στὰ ὁποιαδήποτε συμπεράσματα καὶ ὅχι οἱ *sententiae auctorum*.

Στὴν Ἐπιστολή τοῦ Ζερζούλη ἡ σύγχρονή του ἑλληνικὴ πραγματικότητα ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ στὸ ζεῦγμα «τότε μὲν...νῦν δὲ» ἡ ἐπὶ κλησὶ τῆς ἱστορίας γίνεται μὲ προφανῆ στόχο νὰ ἰσοσταθμισθεῖ ἡ ὑστέρηση ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάπτυξη. Στὴν κακόβουλη κριτικὴ («μῖσος πρὸς τοὺς Ἕλληνας», «φθόνος πολὺς») ὅσων προσπαθοῦν «νὰ δείξουν ὅτι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας δὲν ἐφάνη τίποτες, εἰς τὸν κόσμον ποτέ», ὁ Ζερζούλης ἀντιπαραθέτει τὴ συμβολὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν καλλιέργεια τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν: «ἡ ἀλήθεια βοᾷ», γράφει, «ὅτι εἴ τι ἔχουν ἀπὸ τὰς ἐπιστήμας, τοῦτου πρέπει νὰ ὁμολογήσουν εὐρετάς τοὺς Ἕλληνας, καυχῶνται μόνον διὰ τὰ νέα ἐφευρέματα, μᾶλλον δὲ παλαιά, ὑπ' αὐτῶν ἀνακαινισθέντα, καὶ τοὺς Ἕλληνας τῶρα τοὺς μετροῦσι βεβυθισμένους εἰς μέγα βάθος ἀμαθείας. Καυχῶνται πῶς ἐφθασαν εἰς ἀκριβεστέραν θεωρίαν ὑπὲρ τοὺς Ἕλληνας ἐν ταῖς ἐπιστήμασι, τὸ ὅποιον εἶναι μὲν ἀληθές ὅμως μὲ τὴν ἐποικοδόμησιν ἐπάνω εἰς τὰ θεμέλια τῶν Ἑλλήνων»¹.

Ὁ βασικὸς πυρήνας ποὺ ὑποβαστάζει τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ζερζούλη ἔχει τὸ ἀνάλογο προηγούμενό του στὰ κείμενα τῶν λογίων τοῦ δεκάτου ἑκτοῦ αἰῶνος, στὰ ὅποια ἡ ἀναφορὰ στὴν πνευματικὴ εὐκλεία τῶν ἐλλήνων ἐντασσόταν στὴν προοπτικὴ τῆς παρακίνησης τῆς Εὐρώπης γιὰ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ, ἢ ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς πνευματικῆς ἀφύπνισης καὶ τῆς τόνωσης τοῦ φρονήματος τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων². Τὸ ζεῦγμα «ἀρχαῖοι-νεώτεροι» θὰ ἀξιοποιηθεῖ ἐπὶ

1. Ἐπιστολή, ὁ.π., σσ. 48-49. *Mutatis mutandis* ἡ θέση τούτη ἀνάγεται στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος. Βλ. ἐνδεικτ., Βησσαρίων Καρδινάλιος, *Κωνσταντίνῳ Παλαιολόγῳ χαίρειν* [= *Ludwing Mohler, Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen. Band III. Aus Bessarions Gelehrtenkreis*, Paderborn, 1967 (=1942), σ. 447]: «Παρά γὰρ Λατίνων τὴν ποτε φεῦ ἡμετέραν παραλαβόντες σοφίαν ἢ καὶ ληψόμενοι, καὶ οὕτω παραλαβόντες, ὥς αὐτοὶ ποτε οἱ ἡμέτεροι αὐτὴν παρεδίδουν, ἱκανοὶ εἰσι καὶ ἄλλους διδάξαι καὶ ὁμοίους ἀποτελέσαι, ὥστ' οὐκ ἐν πολλῶ τοὺς παραδόντας νικῆσαι. Οὐ δεῖ δ' αἰσχύνῃ τὴν τοῦ καλοῦ τούτου θήραν ἀπολοιπεῖν, ἐπεὶ εἰ καὶ Λατῖνοι ἡσχύνθησαν παρ' Ἑλλήνων ἀ μὴ αὐτοὶ εἶχον παραλαβεῖν, οὐκ ἂν εἰς τόδε σοφίας προήχθησαν. Ἡμεῖς δὲ οὐδὲ ἀλλότριόν τι ληψόμεθα, ἀλλὰ τὰ αὐτῶν παρὰ τῶν ὀφειλόντων ἀποληψόμεθα· ὀφείλουσι γὰρ ὄντος τοῦ ἀπαιτοῦντος ἀποδοῦναι, ἀ μὴ ἀπέλαβον, ἀλλὰ ἔλαβον».

2. Τούτῃ τῇ στάσει τὴ συνοψίζει μὲ παραστατικὸ τρόπο ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλάς σὲ Ἐπιστολή τοῦ (1581) πρὸς τὸν Martinus Crusius (=Martinus Crusius, *Turcograeciae Libri Octo*, Basilea, 1584, σ. 94): «Ὅρῳ δὲ νῦν (ὥς καὶ ἄλλοτε ἔγραψα καὶ λέγειν τοῖς ἐνταῦθα πᾶσιν οὐ παύομαι, τὴν ἀλήθειαν κηρύττων) μετοικῆσαντα πάντα τὰ ἀγαθὰ ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν τόπων, καὶ οἰκῆσαντα ἐν ὑμῖν. Ἡ τε σοφία, καὶ αἱ τῶν μαθημάτων ἐπιστήμαι, αἱ τέχναι αἱ ἄρισται, ἡ εὐγένεια, τὰ ὄπλα, ὁ πλοῦτος, ἡ παιδείσις, καὶ ὁ λοιπός

σης στις αρχές του δεκάτου ένατου αιώνα από τους Νεοέλληνες διαφωτιστές, κυρίως τον 'Αδαμάντιο Κοραή, για να αντικρουσθεῖ ἡ ἐπικριση Εὐρωπαϊῶν διανοουμένων καὶ περιηγητῶν πρὸς τὸ νεότερο 'Ελληνισμό¹.

Ἡ ἐπισήμανση τοῦ Ζερζούλη, τὴν ὁποία ἤδη μνημονεύσαμε, ὅτι «εἴ-τι ἔχουν ἀπὸ τὰς ἐπιστήμας, τούτου πρέπει νὰ ὁμολογήσουν εὐρετὰς τοὺς "Ἕλληνας» καὶ «τὰ νέα ἐφευρέματα» γιὰ τὰ ὁποία «καυχῶνται» οἱ Εὐρωπαϊοὶ εἶναι «μᾶλλον...παλαιά, ὑπ' αὐτῶν ἀνακαινισθέντα»² λειτουργεῖ ὡς ἐπιχείρημα πού συγκροτεῖται στὴν προοπτικὴ νὰ τονισθοῦν τὰ στοιχεῖα πού συμβάλλουν στὴν καλλιέργεια τῆς αὐτοσυνειδησίας, ὅχι μόνο τῆς ἀτομικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς συλλογικῆς. Στὴν ἀντιπαράθεσή του πρὸς τὸν Δωρόθεο Λέσβιο ἐγκαλεῖ τὸν τελευταῖο ὅτι τὸν ὀνομάζει «φιλόνεον», ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει στὸν ἑαυτό του τὸν «φιλοπάλαιον... ὑπερασπιστὴν» καὶ ἡ ὑπόμνησή του ὅτι «τὰ... παρὰ τῶν νεωτέρων λεγόμενα τοῖς τῶν ἡμετέρων προγόνων 'Ελλήνων, ὡς ὁμολογοῦσι καὶ αὐτοί, ἐπερείδονται»³ μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὅσα διατυπώνει στὴν 'Επιστολὴ δὲν συνιστοῦν εὐκαιριακὴ καὶ ὑπὸ τὴν

τῶν χαρίτων χορός. 'Ελληνικῶν δὲ χαρίτων τὸ κλέος βαρὺς ὤλεσεν αἰὼν, βαρβαρικοῖς δαμάσας ἤθεσιν ἀγλαΐην» πβ. τὴν ἀφιερωματικὴ 'Επιστολὴ τοῦ Μάρκου Μουσούρου «Τῷ 'Ιανῷ Λασκάρει», στὴν ἐκδοση τοῦ Πανσανία (1516), ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται «τῇ ἀνεκδιηγῆται πανολεθρία τῶν ἐλεεινῶν 'Ελλήνων, τῶν πρὶν μὲν στρατηγίαις καὶ νομοθεσίαις, ἐπιστήμας τε καὶ τέχναις πολυειδέσι καὶ ταῖς εἰς ἅπαντα τὰ πέρατα τῆς γῆς ἀποικίαις τὸ ἀνθρώπινον γένος παιδευσάντων τε καὶ νοθετησάντων, ἡμερωσάντων τε καὶ κατακοσμησάντων, νῦν δὲ φθόνῳ καὶ ἐπηρεῖα τῆς κακῆς τύχης» ὅχι μόνο δυσπραγοῦν, ἀλλὰ καὶ ἔχουν ἀνάγκη παίδευσης. Βλ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des Ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, Tome Premier, Paris, 1885, σ. 150. Βλ. ἐπίσης ὅσα μὲ ποιητικὸ τρόπο διατυπώνουν ὁ 'Αντώνιος 'Επαρχος, *Εἰς τὴν 'Ελλάδος καταστροφὴν θρῆνος*, Venetiis, 1544 (=Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς Γράμμασι διαλαμπάντων 'Ελλήνων*, ὁ.π., σσ. 163-168) καὶ ὁ Μάρκος Μουσούρος στὴν ὠδή του *Εἰς Πλάτωνα*, πού τυπώθηκε στὴν ἐκδοση τῶν 'Απάντων τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τὸν "Αλδο, Βενετία, 1513 (=Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique*, ὁ.π., σσ. 106-112). Γιὰ τὸν 'Αντώνιο 'Επαρχο βλ. "Ελλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, 'Αντώνιος ὁ "Επαρχος. "Ενας Κερκυραῖος Οὐμανιστὴς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνα. Διδακτορικὴ Διατριβή, 1978· πβ. καὶ τὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ Π. Δ. Μαστροδημήτρη, «Ο 'Αντώνιος "Επαρχος ὡς ἀνθρωπιστής», στό: Π. Δ. Μαστροδημήτρη, *"Ελληνες λόγιοι (ΙΕ'-ΙΘ' αἰῶνες)*. Μελέτες καὶ κείμενα. Τόμος πρῶτος, 'Αθήνα, 1979, σσ. 81-85. Γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Μάρκου Μουσούρου βλ. Γ. Μ. Σηφάκης, «Μάρκου Μουσούρου τοῦ Κρητός, ποίημα εἰς τὸν Πλάτωνα», *Κρητικά Χρονικά Η'* (1954), σσ. 366-388.

1. Γιὰ μιὰ γενικὴ προσέγγιση τοῦ προβλήματος βλ. Ἐμμανουὴλ Ν. Φραγκῖσκος, «Δύο 'κατηγοροὶ τοῦ Γένους': C. De Pauw (1788) καὶ J.S. Bartholdy (1805)», στό: *Περιηγήσεις στὸν 'Ελληνικὸ χῶρο*. Ἐπιλεγόμενα Κ.Θ. Δημαρᾶ, 'Αθήνα, 1968, σσ. 49-66· Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Κριτικὴ καὶ πολιτικὴ: Ἡ ἰδεολογικὴ σημασία τῆς ἐπικρισης τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν J. L. S. Bartholdy, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 24 (1981), σσ. 377-410.

2. Νικόλαος Ζερζούλης, 'Επιστολή, ὁ.π., σ. 49.

3. Νικόλαος Ζερζούλης, *Γενναία Ἀπάντησις*, ὁ.π., σ. 439.

ἐπήρεια τῆς ψυχολογικῆς φόρτισης γνώμη, ἀλλὰ μία ἀποκρυσταλλωμένη θέση. Ἡ ἀνάγκη αὐτοπροσδιορισμοῦ τῶν Νεοελλήνων μέσα ἀπὸ τὴν ἐπικλησὴ τῆς πνευματικῆς ὀφειλῆς τοῦ νεότερου κόσμου στὴν κλασικὴ σκέψη θὰ ἐντείνεται ὅσο ὠριμάζουν οἱ κοινωνικὲς συνθῆκες, σφυρηλατεῖται τὸ δράμα τῆς ἐλευθερίας καὶ οἰκοδομεῖται ἡ συλλογικὴ αὐτογνωσία μὲ ὅρους ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ παρόντος καὶ τὴν προσδοκία τοῦ μέλλοντος¹, οἱ ὅποιοι ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση τῆς ἁποψῆς ὅτι εἶναι «ἀδύνατον νὰ ὀπισθοποδῇ πλεον τὸ γένος»².

Ἀπὸ τὴν Ἐπιστολὴ τοῦ Ζερζούλη τὸ σημεῖο ποὺ φαίνεται νὰ δημιουργεῖ ἐρωτηματικὰ εἶναι ἡ οὐδέτερη παρουσίαση ἢ, καλύτερα, ἡ λιτὴ καταγραφή τῆς καταλυτικῆς κριτικῆς ποὺ ἀσκήθηκε στοὺς νεότερους χρόνους στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία: «ἀπὸ τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν συναῖς φοραῖς λέγουσιν, ὁ Θεὸς νὰ τοὺς φυλάξῃ νὰ μὴν πέσουν ἄλλην μίαν φορὰν εἰς τὸ σκότος τῆς καὶ ἄλλα τοιαῦτα»³. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὴ θέση ποὺ σημαίνεται μὲ τὴ φράση αὕτῃ θὰ πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε μέσα ἀπὸ τὴ σύνολη φιλοσοφικὴ του παρουσία, τὴν ὁποία θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ συνοψίσουμε στὰ παρακάτω.

Γιὰ τὸν Ζερζούλη ἡ φιλοσοφία εἶναι μία «εὐρυχωροτάτη ἐπιστήμη» καὶ μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὕτῃ συγκροτεῖται καὶ ὁ ὁρισμὸς τῆς, ὁ ὁποῖος προϋποθέτει τὴ συμβολὴ τῶν ἀρχαίων - κυρίως τῶν Στωϊκῶν καὶ πρὸ συγχεκριμένα τοῦ Χρύσιππου καὶ τῶν νεοτέρων, ὅπως τὴν ἀποτυπώνει ὁ Petrus van Musschenbroek (1692 - 1761): «Philosophia est Scientia omnium rerum, Divinarum, et humanarum, earumque proprietatum, operationum, effectuum, causatum, quae Intellectu, sensibus, Ratione, vel alia quacumque via cognosci possunt, ed veram hominum felicitatem, quantum in hac vita fieri potest, comparandam, aut conservandum, destituta»⁴. Ἡ «Φιλοσοφία», γράφει, «ἐστὶ γνῶσις θεῶν

1. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὕτῃ εἶναι γραμμένη τόσο ἡ Ἀπολογία Ἱστορικοκριτικῆ, συντεθεῖσα μὲν ἑλληνιστὶ ὑπὸ τινος φιλογενοῦς Ἑλλήνος, ἐπεξεργασθεῖσα δὲ εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον τῶν Ἑλλήνων μετὰ τινων σημειωμάτων ὑπὸ Ἀναστασίου Ιερέως καὶ οἰκονόμου τῶν Ἀμπελακίων... δι' ἐπιστασίας Σπυρίδωνος Πρεβέτου Ζακυνθίου, Ἐν Τριεστίῳ, 1814, ὅσο καὶ ἡ Ἐπιστολὴ Ἀπολογητικὴ ἐνὸς μαρκίωνος Φραγκίσκου Ἀλβεργάτου Καπακέλου κατὰ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ κυρ. Ἀββὰ Κομπαγώνου ἀναστρεφομένης περὶ τὴν ὁμοιότητα νεωστὶ παρ' ἐκείνου ἀνακαλυφθεῖσαν ἀναμέσον Ἑβραίων καὶ Ἑλλήνων, μεταπεφρασμένη ἐκ τῆς Ἱταλικῆς γλώσσης εἰς τὸ ἀπλο-ἑλληνικόν, Ἐνετίῃσι, 1802, ἔργα στὰ ὁποῖα τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόστρωμα τῆς συγκριτικῆς ἐξέτασης τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς νεότερης Εὐρώπης στὴν Ἐπιστήμη καὶ τὴ Φιλοσοφία εἶναι ἰδιαίτερα ἐκδηλοῦνται.

2. Ἀδαμάντιος Κοραῖς, Ἀλληλογραφία. Ἐπιστασία Κ. Θ. Δημαρᾶς. Τόμος Δεύτερος (1799-1809), Ἀθήνα, 1966, σ. 359 (= Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρο Βασιλείου).

3. Νικόλαος Ζερζούλης, Ἐπιστολή, ὁ.π., σ. 49.

4. Petro van Musschenbroek, *Elementa Physicae conscripta in usus Aca-*

καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων¹ τῶν τε ἰδιοτήτων αὐτῶν, ἐνεργειῶν τε καὶ ἀποτελεσμάτων καὶ τῶν τούτων αἰτιῶν, ἅπερ νῦν καὶ αἰσθήσεσι, λόγῳ ἢ ὁποιαδήποτε ἄλλῃ τινὶ ὁδῷ γνωσθῆναι δύναται τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦς τελειωτική καὶ τῆς κυρίως καὶ ἀληθοῦς εὐδαιμονίας, καθ' ἓσον ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ ἐνδέχεται πρόξενος»². Ἡ φιλοσοφία ὡς ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, ὡς «θεωρία», «προσεχὴς ἐνέργεια», ἔπως σημειώνει, τοῦ θεωρητικοῦ λόγου, συνυφαίνεται μὲ τὴν πράξιν, ἀφοῦ «ὁ ... πρακτικὸς φιλόσοφος πᾶσαν ἀναφέρει τὴν θεωρίαν ἐπὶ τὴν πράξιν, καὶ ταύτην μέτρον ποιεῖται τῆς θεωρίας»³. Ἡ ἀλληλοδιάδραση ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξιν καθιστᾷ τελεσφόρα τὴν ἐπιδίωξιν τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιτύχει τὴν εὐδαιμονία του, («εἰ δὲ καὶ ἡ εὐδαιμονία ἀναμφιβόλως κατὰ ψυχὴν θεωρεῖται, αὐτὴ δὲ ἐν πράξει, ἥς ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία γίνεται πρόξενος, καὶ ἐν θεωρίᾳ, ἣν ἡ θεωρητικὴ περιποιεῖται, ἀναμφιβόλως συνίσταται»), καὶ τούτῃ ἡ συναρμογὴ φιλοσοφίας - εὐδαιμονίας εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὴ γιὰ τὸ θεωρητικὸ πλαίσιο ποὺ διαμορφώνεται περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ὅποιο ἐγγράφεται ἔχι μόνον ἡ στοχαστικὴ ἀναζήτηση ἀλλὰ καὶ ἡ πραξολογία. Ἡ ἐμβέλεια αὐτῆς τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ συνάφεια φιλοσοφίας καὶ εὐδαιμονίας εἶναι διαπιστώσιμη στὰ κείμενα τῶν ἐκφραστῶν τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὀφείλουμε τὴν ἐναργέστερη ἀποτύπωσίν της στὴν Ἀπολογία τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακος, ὁ ὅποιος συναρτᾷ τὸ φιλοσοφεῖν μὲ τὴν εὐδαιμονία τὴν ὅποια ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄνθρωπος «δύναται νὰ ἀπολαύσῃ ἐπὶ τῆς γῆς»⁴.

micos..., *Tomus Primus*, Napoli, 1745, σ. 1. Ἔχω ὑπόψιν μου τὸ ἀντίτυπο ποὺ μελετοῦσε καὶ τμήματα τοῦ ὅποιου μετέφρασε [βλ. παρακάτω σημ. 2] ὁ Νικόλαος Ζερζούλης. Στὴν ὥα τοῦ ἐξωφύλλου: «Ἐκ τῶν τοῦ Νικολάου Κυριακοῦ Τζερετζέλη καὶ τόδε».

1. *Πβ. Stoicorum Vcterum Fragmenta* (collegit Ioannes Ab Arnim), Vol. II, (*Chrysippi Fragmenta, Logica et Physica*), Stuttgart, 1968, 36, 11-13 (= σ. 15): «τὴν φιλοσοφίαν φασὶν ἐπιτήδευσιν εἶναι σοφίας, τὴν δὲ σοφίαν ἐπιστήμην θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων».

2. *Βλ. Τῆς τοῦ σοφωτάτου Αἰμωκρίτου, τῶν ἡμετέρων προγόνων Ἑλλήνων ἀρχαιοτάτου, φυσικῆς θεωρίας, ὑπὸ τῶν νεωτέρων καὶ μάλιστα τοῦ ἀρχινουστάτου καὶ μέγα ἐπὶ σοφίᾳ κεκτημένου ὄνομα Ἰωάννη τοῦ Νεωτόνου ἀνανεωθείσης, ἐπιδιορθωθείσης, ἀναπτυχθείσης, αὐξηθείσης καὶ εἰς φῶς προαχθείσης στοιχεῖα κατὰ Μουσχεμβροόκιον ἐκφρασθέντα καὶ ἑλληνιστὶ ἐκδοθέντα παρὰ τοῦ σοφολογιστάτου διδασκάλου καὶ γυμνασιάρχου τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας Νικολάου Κυριακοῦ Τζερετζέλη καὶ ἤδη πρῶτον παρ' αὐτοῦ ἐν ἐλλάδι φωνῇ τοῖς Ἑλλήνων παισὶ καὶ ἐαυτοῦ μαθηταῖς ἐν τῷ Ἀγίῳ Ὁρει παραδοθέντα*, Χφ., 1760, φ. 24r. Στὸ ἐξῆς: *Στοιχεῖα*. Ἰσχυαριστῶ θερμὰ τὸ συνάδελφο Χαρίτωνα Καρανάσιο, ὁ ὅποιος μοῦ ἐπέτρεψε νὰ μελετήσω τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς σκέψης χειρόγραφο τοῦ Νικολάου Ζερζούλη, ποὺ ὁ ἴδιος ἔφερε στὸ φῶς καὶ ἐτοιμάζει τὴν ἐκδόσιν, σὲ συνεργασία μὲ τὸ συνάδελφο Γιαντελὴ Καρέλλο.

3. *Ο.π.*, φ. 25v.

4. Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, Ἀπολογία, Μέρος πρῶτον, Ἐν τῇ Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1780, σ. 98 (= Ἐπιμ., Ἀλκης Ἀγγέλου, Ἀθήνα, 1976), σ. 96: «Εἶναι ἡ ὕγις

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπιβάλλεται νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τόσο ἀπὸ τὸ πρόσφατα δημοσιευμένο ὅσο καὶ - κυρίως - ἀπὸ τὸ ἀδημοσίευτο ἔργο του εἶναι ἐμφανὲς ὅτι σὲ θέματα φυσικῆς φιλοσοφίας ὑιοθετεῖ τὶς ἀντιλήψεις τῶν νεοτέρων ὥς τὶς πλέον ἐγγιστες στὴν ἀλήθεια, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἐκδέχεται ὡς προοδευτικὴ διάνοιξη τῶν ὀριζόντων τῆς ἀνθρώπινης νόησης καὶ διὰ τοῦ λόγου εὕρεση τῶν αἰτιῶν τῶν φαινομένων («τῇ φύσει τῷ λόγῳ εἰσδύναι»)¹. Ἡ γνώση γίνεται, συνεπῶς, ἀντιληπτὴ ὡς ἓνα ἱστορικὸ ἐπίτευγμα ποὺ συντελεῖται στὸ διηνεκὲς καὶ τὸ γινώσκειν δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἓνα τελεσιδίκως καὶ, πολὺ περισσότερο, ὡς ἅπαξ ὀρισμένο σύνολο προτάσεων ποὺ ἐρμηνεύουν τὸν κόσμον, ἀλλὰ ὡς γίνεσθαι ποὺ ἐπιβιβαιώνεται συνεχῶς ἀπὸ τὴ συνδρομὴ τῶν νέων καταθέσεων ποὺ προεκτείνουν, διασαφηνίζουν, διορθώνουν, τροποποιοῦν, ἀναιροῦν καὶ ὑπερβαίνουν τὰ πορίσματα τῶν προγενεστέρων.

Ἡ ἀνθρώπινη διάνοια, γράφει ὁ Ζερζούλης, ἐναντι «τῆς ὑπερτελεστάτης» σοφίας «τοῦ Δημιουργοῦ» εἶναι ἀτελής, ἀλλὰ τοῦτο τὸ γνῶρισμα θέτει ἐν ἀμφιβόλῳ ὁποιαδήποτε αὐθεντία, ἀφοῦ ἡ ἱστορικότητα ἀναδεικνύει τὴν ὀριακὴ ὀρθότητα καὶ ἐγκυρότητα τῶν ἐκάστοτε ἐπιστημονικῶν ἀποφάνσεων, οἱ ὁποῖες συγκροτοῦνται ἀλλὰ καὶ ἰσχύουν στὸ βαθμὸ ποὺ λειτουργοῦν καὶ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρώπου στὸ συγκεκριμένο χωροχρονικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς: «ἀνθρώπων δὲ ἄλλου ἄλλα ἐπινοησαμένων καὶ ἐφευρόντων κατὰ τὴν ἐν αὐτοῖς χάριν καὶ δύναμιν τοῦ νοός, καὶ τοῖς εὐρεθεῖσι προσθέντων αἰετῶν μεταγενεστέρων, πολλὰ δὲ καὶ ἐπανορθωσαμένων τῶν τοῖς πρὸ αὐτῶν ἐπταισμένων καὶ οὐκ ὀρθῶς κεκριμένων, οὕτως ἡ σοφία ἠῤῥησε καὶ αὐξάνει καὶ τοῖς ἀνθρώποις πορίζεται τοὺς ἐν τῇ κτίσει ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ τεθειμένους λόγους κατὰ βραχὺ καταμανθάνουσι καὶ νοοῦσι καθ' ὅσον ἐφικτὸν ἀνθρωπίνῳ νοῦ»².

Μὲ βάση τὴν παραπάνω συλλογιστικὴ οἱ νεότεροι δὲν ἀντιπροσωπεύουν τίποτε ἄλλο παρὰ τὴ μετοχὴ στὸν παρόντα ἀναβαθμὸ τῆς γνώσης καὶ τοῦτο συμβαίνει χάρις στὴν πειραματικὴ μέθοδο, τὴν ἐρειδόμενη στὴν παρατήρηση καὶ τὸν ἔλεγχον τῶν δεδομένων. «Πάντα τὰ σώματα», σημειώνει ὁ Ζερζούλης, «παρατηρήσει εὐρίσκονται κατὰ τινὰς νόμους ἀπαραβάτους ἢ κανόνας ἀμεταθέτους κινούμενα ἡστινοσοῦν ὑπαρχούσης τῆς κινούσης αἰ-

φιλοσοφία τὸ λοιπὸν μία θεωρία ὀλική, ἥτις ἐρευνᾷ τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων αἰετῶς πρὸς τὸ τέλος, ὥστε νὰ συντηρήσῃ, νὰ συστήσῃ τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονίαν, τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἄνθρωπος, δύναται νὰ ἀπολαύσῃ ἐπὶ τῆς γῆς». Ὁφείλουμε νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐγγύτητα τῶν θέσεων τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακος πρὸς τὶς χρονικὰ προγενέστερες ἀπόψεις τοῦ Νικολάου Ζερζούλη ἐπαναθέτει, μὲ ὑπόρρητο πρὸς τὸ παρὸν τρόπο, τὸ πρόβλημα τῆς ἐσωτερικῆς περιοδολόγησης τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

1. Νικόλαος Ζερζούλης, *Γενναία Ἀπάντησις*, β.π., σ. 441.

2. Ὁ.π., σ. 442, σημ. 64.

τίας». "Όμως δὲν προκύπτουν οἱ κανονικότητες ἢ οἱ νόμοι, τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος κατανοεῖ ὡς «καθεστηκυίας τινὰς σταθεράς καὶ ἀμετακινήτους παραστάσεις ἢ φαινόμενα ἅπερ ὁμοίως καὶ αἰεὶ ὡσαύτως ἔχουσιν, ὅσας αἱ ἄν σώματα ἐν ὁμοίαις ἀφορμαῖς τε καὶ περιστάσεσιν ἢ τεθεῖεν ἢ εὗρεθεῖεν»¹, ἀπὸ τῆ διασκεπτικῆ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρωπίνου ὑποκειμένου ἀλλὰ ἀπὸ τὴν παρατήρηση, καὶ σὲ τοῦτο συνίσταται ἡ συμβολὴ τῆς νεότερης φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερώς «τοῦ μέγα ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς αἰῶσιν ἐπὶ σοφίᾳ τοῦνομα κεκεκτημένου Νευτόνου»². "Όπως ὑπογραμμίζει ὁ Νεοέλληνας φιλόσοφος, καθιστώντας σαφῆ τὴ διαφορὰ, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς μεθόδου τῶν νεοτέρων, «οἱ... τοιοῦτοι τῆς φύσεως νόμοι ἐκ μόνων τῶν διὰ τῆς αἰσθήσεως παρατηρήσεων καταμαρτυροῦνται, οὐδεὶς γὰρ οὐδένα καὶ τῶν θνητῶν ὁ μάλιστα πάντων σοφώτατος τοῖς ἀπὸ διανοίας μόνον μελέταις καὶ περινοαῖς ἐπινοῆσαι καὶ ἐξευρεῖν ἐδυνήθη ποτέ»³.

Ὁ Ζερζούλης καταφάσκει τὶς ἀντιλήψεις τῶν νεοτέρων ἔχοντας διαμορφωμένη τὴν ἄποψή του γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς γνώσης καὶ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦτο ὀφείλουμε νὰ κατανοήσουμε τὴν ἀντιπαράθεσή του μὲ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο σχετικὰ μὲ «τὸ βαρὺ» καὶ «τὸ κοῦφον» ὡς ἓνα ἐπεισόδιο ποὺ ὀροθετεῖ τὴ νεοελληνικὴ σκέψη στὸ πεδίο τῆς συζήτησης γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ ὀρθότητα τῆς ἀριστοτελικῆς φυσικῆς φιλοσοφίας. Ὁ προβληματισμὸς ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀριστοτελικὲς ποιότητες⁴ καὶ τὴ γεωκεντρικὴ ἀντίληψη εἶναι ἐμφανὲς στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος καὶ στὶς χειρόγραφες *Διαλέξεις* τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ, *Εἰς τὰ τοῦ φιλοσόφου περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* (1674)⁵, ἓνα ἔργο στὸ ὁποῖο υἱοθετεῖται ἡ ἀριστοτελικὴ ἄποψη, καὶ ἀνιχνεύουμε ἔμμεσες ἀναφορὰς στὶς ἀντιρρήσεις τῶν «νεωτέρων».

"Όπως σημειώνει ὁ Σουγδουρῆς, «δείκνυσι... ἡ πείρα, ὅτι τὰ κουφότερα εἰσὶ καὶ ἀνωφερέστερα τὰ δὲ βαρύτερα κατωφερέστερα. "Αρ' οὖν ἡ δύναμις

1. Νικόλαος Ζερζούλης, *Στοιχεῖα*, ὁ.π., φ. 29ν.

2. Νικόλαος Ζερζούλης, *Στοιχεῖα*, ὁ.π., φφ. 30r-v. Ὁ Δωρόθεος Λέσβιος βεβαίως καὶ οἱ περιπατητικοὶ ἐναντιώνονται στὴν «πείραν» καὶ ἐμμένουν στὴ δυνατότητα τῆς συλλογιστικῆς προσπέλασης τῆς φυσικῆς πραγματικότητας. Βλ. Νικόλαος Ζερζούλης, *Γενναία Ἀπάντησις*, ὁ.π., σ. 446· πβ. σ. 448.

3. Νικόλαος Ζερζούλης, *Στοιχεῖα*, ὁ.π., φ. 30r.

4. Ὁφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Ζερζούλη στὶς ἀριστοτελικὲς ποιότητες διατυπώνεται ρητὰ καὶ στὸ κείμενό του *Ἀπορίαι Νικολάου τοῦ ἐκ Μετζόβων πρὸς Δωρόθεον* [= Λίνος Γ. Μπενάκης, «Ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Νικολάου Ζερζούλη (1706-1773). Μία πρώτη σύγκρουση μὲ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο σὲ θέματα θεολογίας, φιλοσοφίας καὶ ἐπιστήμης. Παράρτημα: Ἀνανίας Ἀντιπάριος πρὸς Ζερζούλην *Περὶ τῆς λογικῆς ψυχῆς*», *Δευκαλίον*, τεῦχος 21 (Μάρτιος 1978), σσ. 86-95, ἰδ. σ. 92].

5. Γεώργιος Σουγδουρῆς, *Εἰς τὰ τοῦ φιλοσόφου περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς. Διαλέξεις*, 1674. Γιὰ τὸ χειρόγραφο βλ. Κώστας Θ. Πέτσιος, «Οἱ χειρόγραφες *Ἐκλογαὶ* τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ *Εἰς τὰ τοῦ φιλοσόφου περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* (1674)», *Ὁ Ἑρανιστής* 22 (1999), σσ. 246-251.

αὕτη, ἥ ἄνω καὶ κάτω φέρεται τὰ στοιχεῖα, ἡ βαρύτης καὶ ἡ κουφότης ἐ-
στίν· συμπληρώνει δὲ, ὅτι ὡς «βαρὺν» ὀρίζεται «τὸ φέρεσθαι πεφυκὸς ἐπὶ τὸ
μέσον, κοῦφον δὲ τὸ ἀπὸ τοῦ μέσου. Ἀρχὴ τις ἀμέλει», συνεχίζει, «ἐσωτερι-
κὴ προσεχῶς διορίζουσα τὰ στοιχεῖα πρὸς τὴν ἄνω» ἢ «πρὸς τὴν κάτω φο-
ράν». Δὲν παραλείπει βεβαίως ὁ Σουγδουρῆς νὰ τονίσει ὅτι «ἡ θέσις ἐστὶ
κατὰ τινων νεωτέρων, οἵπερ τὴν κίνησιν ταύτην τῶν ῥιπτομένων οὕτω σα-
φηνίζουσιν»¹. Ἡ «θέσις...[τῶν] νεωτέρων» θὰ ἐκπροσωπηθεῖ μὲ τὸν πλέον
στοχαστικὸ καὶ συγκροτημένο τρόπο ἀπὸ τὸν Νικόλαο Ζερζούλη στὰ μέσα
τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐνῶ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σουγδουρῆ καὶ τῶν ἀριστοτε-
λικῶν θὰ τὰ υἱοθετήσουν οἱ «περιπατητικοί» ἀντίπαλοί του, οἱ ὅποιοι ὑπο-
στήριζαν ὅτι «τῶν ὄντων τὰ μὲν εἰσὶ βαρέα, τὰ δὲ κοῦφα, ὡς καὶ τῆς οὐσίας
ἡ μὲν ἐστὶν ἐνσώματος, ἡ δὲ ἀσώματος· καὶ ὡς ἀδύνατόν ἐστι κατὰ πᾶσαν
τὴν ἀσώματον οὐσίαν θεωρῆσαι σωματικόν τι καὶ ἀνάπαλιν, οὕτως ἀδύνα-
τον καὶ κατὰ πᾶσαν θεωρῆσαι σωματικόν τι καὶ ἀνάπαλιν, οὕτως ἀδύνατον
καὶ κατὰ πᾶσαν τὴν βαρύτητα κουφότητα ἢ κατὰ πᾶσαν τὴν κουφότητα
θεωρηθῆναι βαρύτητα. Ὅθεν ἡ γῆ, ὡς ἐπέχουσα τὸν κάτω τόπον, λέγεται
ἀπλῶς βαρὺ, τὸ πῦρ τὸν ἄνω, κοῦφον»².

Ἡ νεότερικὴ διδασκαλία τοῦ Ζερζούλη δὲν περιορίζεται μόνο σὲ ζη-
τήματα φυσικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ διαπιστώνεται ἐπίσης στὸ πεδίο τῶν
μαθηματικῶν καὶ τῆς μεταφυσικῆς. Τῇ θεματικῇ τῆς τελευταίας φαίνε-
ται νὰ τὴν προσεγγίζει μὲ βάση τὴν ἐρμηνεία τοῦ μαθητοῦ τοῦ Christian
Wolff (1674-1754) Fredrich Chr. Baumeister (1709-1785)³, ἀλλὰ καὶ
μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτική τοῦ ἐκλεκτικοῦ Antonio Genovesi (1712-1769) τοῦ
ὁποίου τὰ *Elementa Metaphysicae*⁴ ἓνα ἔργο ποὺ ἐπαινεῖ ὁ Μοισιόδοξ⁵,
γνώριζε ὁ Ζερζούλης⁶, ἐνῶ γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν μαθηματικῶν ἀξιο-
ποιοῦσε τὸ ἔργο «τοῦ μαθηματικωτάτου καὶ ἐπιστημονικωτάτου» Christian
Wolff, τμήματα τῶν συγγραμμάτων τοῦ ὁποίου ἀπέδωσε στὰ ἑλληνικά: Ἀ-
ριθμητικὴ συντεθεῖσα παρὰ τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου Νικολάου
κατὰ τὴν Οὐόλφου..., Γεωμετρία καὶ Ἀριθμητικὴ κατὰ Οὐόλφου..., Τῶν
μαθηματικῶν Στοιχείων αἱ πραγματεῖαι... Κατ' Οὐόλφ Στοιχειώδης Ἐπί-

1. Γεώργιος Σουγδουρῆς, *Διαλέξεις*, ὁ.π., φφ. 99 r-v, φ. 102 r.

2. Λίνος Γ. Μπενάκης, *Ἀπὸ τὴν ἱστορία*, ὁ.π., σ. 433.

3. Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, Τόμος Α'. Περιέχων Ἐμπει-
ρικὴν ψυχολογίαν καὶ κρηπίδα τῆς φιλοσοφίας, Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1818, σ. ι',
σημ.: παρέδιδε «ἐξ ἰδίων του μεταφράσεων τὴν τοῦ Βαύμαυστέρου φιλοσοφίαν».

4. Antonio Genovesi, *Elementa Metaphysicae Mathematicum in Modum A-
dornata*, Naples, 1743-1745.

5. Ἰώσηπος Μοισιόδοξ, *Ἀπολογία*, ὁ.π., (1976), σ. 114, σημ. 1.

6. Ἀγγελικὴ Χατζημιχάλη, «Οἱ ἐν τῷ Ἑλληνοσχολεῖῳ Μετσόβου», ὁ.π., σ. 135.
Στὸ ἀντίτυπο τῆς δέτομης ἐκδόσεως τοῦ 1751 (Neapoli) ὑπάρχει στὸ ἐξώφυλλο τὸ κτητο-
ρικὸ σημεῖωμα: «Ἐκ τῶν τοῦ Νικολάου Κυριακοῦ Τζετζούλη καὶ τόδε».

πεδος *Τριγωνομετρία*...¹, συμπληρώνοντας τὰ κείμενα μὲ εἰσαγωγές καὶ σχόλια ποὺ φανερώουν ἐνημέρωση καὶ συνθετική ικανότητα.

Ὅμως τὰ παραπάνω δὲν ἀναιροῦν τὸ σύνολο ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦτο τὸ γνωρίζει ὁ Νεοέλληνας φιλόσοφος. Ἐνῶ ἡ φυσικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη «ὕπολείπεται», ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνευτικὴν τῆς δυνατότητα, τῆς φυσικῆς τῶν νεοτέρων, τὰ λογικὰ συγγράμματα τοῦ Σταγειρίτη φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν ἀσφαλῆ ἀφετηρία γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς Λογικῆς. Ὁ ἴδιος ἄλλωστε θεωρεῖ ὅτι ἡ Λογικὴ συνιστᾷ τὴν ἀπαραίτητη προβαθμίδα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς φιλοσοφίας, ὡς μαθητεία ἡ ὁποία διασαφηνίζει τὰ κριτήρια τοῦ διανοεῖσθαι καὶ διαμορφώνει τὴ μέθοδο ἔρευνας: «Τοῖς τοίνυν», ἐπισημαίνει, «ἐπιβῆναι τῶν τῆς φιλοσοφίας ἀνακτόρων ποθοῦσι τε καὶ ἐφιεμένοις ἀρίστη ὁδὸς τέμνεται, ἐξομαλίζεται καὶ προὔποστρώννυται, τὴν τῶν ἐλευθέρων τεχνῶν γνῶσιν προειληφόσιν, ἀσφαλῆς τε καὶ σταθερὰ καὶ ἐδραία καὶ ἀδιάσειστος κλίμαξ προεπιστηρίζεται ἡ ἐν λογικῇ ἀσχολία καὶ τῶν κατ' αὐτὴν ἀκριβῆς διδασκαλία καὶ μάθησις, ἥτις τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς τὴν νοητικὴν καὶ συλλογιστικὴν ἐξηγουμένη δύναμιν ἀναπτύσσει, ἅμα καὶ τοὺς κανόνας παραδίδωσι τοῦ ὀρθῶς καὶ ἀπταιστως συλλογίζεσθαι, μεθοδὸν τε διδάσκει τοῦ τὸν νοῦν πρὸς ἀλήθειαν ποδηγετεῖσθαι καὶ ἀπευθύνεσθαι, τοῦ ψεύδους ἐκκλίνοντα, ὡς ἂν λανθάνουσαι τῶν πραγμάτων ἀλήθειαι θηρεύμεναι ἐκκαλύπτωνται, ἐπιστημονικῶς τε ἀποδεικνύωνται»².

Σὲ μία αὐτοβιογραφικὴ ἀποστροφή τοῦ λόγου τοῦ πρὸς τοὺς περιπατητικούς του ἀντιπάλους ὁ Ζερζούλης ἐμφανίζεται ὅχι μόνο γνώστης τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ τῆς σχολιαστικῆς παράδοσης μέχρι τὴν ἐποχὴ του: «κἀγὼ γὰρ τοῖς ἐκείνου ἐνησχόλημαι λίαν καὶ τὴν ἐκείνου καὶ ἐδιδάχθην καὶ ἐδίδαξα φιλοσοφίαν κατὰ τε Ἀμμόνιον καὶ Σιμπλίκιον, Ἀλέξανδρον τὸν Ἀφροδισέα καὶ τὸν Φιλόπονον Ἰωάννην, κατὰ τὸν Ψελλόν τε καὶ Μαγεντινὸν καὶ τὸν Ροδινὸν Ἀνδρόνικον, τὸν δεύτερον ἀποκληθέντα Ἀριστοτέλην, καὶ τὸν Εὐστράτιον Νικαίας ἐπίσκοπον, καὶ τὸν Κορυδαλλέα καὶ Κούρσουλαν Νικόλαον»³. Τούτῃ ἡ ἰδιαίτερης σημασίας αὐτοβιογραφικὴ μαρτυρία ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὸν πλέον ἀναμφίλεκτο τρόπο ἀπὸ

1. Γιὰ τὰ χειρόγραφα βλ. Γιάννης Καρᾶς, *Οἱ Ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*. Τόμος Α'. *Τὰ Μαθηματικά*, Ἀθήνα, 1992, σσ. 79-88· πβ. Λίνος Γ. Μπενάκης, «Νικόλαος Ζερζούλης, μεταφραστὴς τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Christian Wolff», *Ὁ Ἑρανιστής*, 20 (1995), σσ. 47-57. Ὁ Ζερζούλης μεταφράζει ἀπὸ τὸ πεντάτομο ἔργο τοῦ Christian Wolff, *Elementa Matheseos Universae in quinque Tomos distributa*, Veronae, 1746, ποὺ σώζεται στὰ κατάλοιπά του. Στὴν ὥα τοῦ ἐξωφύλλου τοῦ πρώτου τόμου διαβάζουμε: «Ἐκ τῶν τοῦ Νικολάου Κυριακοῦ Τζερετζέλη καὶ τόδε. Εἰσὶ τόμοι πέντε».

2. Νικόλαος Ζερζούλης, *Στοιχεῖα*, ὁ.π., φ. 28 γ.

3. Νικόλαος Ζερζούλης, *Γενναὶα Ἀπάντησις*, ὁ.π., σσ. 435-436.

τὸ ἐγχειρίδιο ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ Νικόλαος Ζερζούλης στὴ διδασκαλία τῆς Λογικῆς καὶ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνήματα καὶ Ζητήματα*, ποῦ ἐκδόθηκε τὸ 1729. Ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω, ἀναδιφώντας τὰ κατάλοιπα τῆς βιβλιοθήκης του, ὁ Ζερζούλης παρέθετε σὲ ἐπίμαχα ἀπὸ ἐρμηνευτικὴ ἄποψη σημεῖα τοῦ κειμένου τοῦ Κορυδαλέως, ὅπως εἶναι ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἀναφορὰ στὰ «καθόλου», ἡ διάκριση «δυνάμει - ἐνεργείᾳ», ἡ «περὶ φωνῶν διδασκαλία», τὶς θέσεις τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν —τοῦ Ἀνδρονίκου, τοῦ Ἀλεξάνδρου, τοῦ Πορφυρίου, τοῦ Ἀμμωνίου, τοῦ Φιλοπόνου— καὶ τῶν Βυζαντινῶν, κυρίως τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ ἀνέλυε μὲ ἐπεξηγηματικὰ σχόλια, τὰ ὁποῖα κατέγραφε στὰ περιθώρια τοῦ τυπωμένου κειμένου ἢ καὶ σὲ παράφυλλα, τὶς ἀπόψεις τοῦ Κορυδαλέως³. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνος ὁ Νικόλαος Ζερζούλης, ἐκφραστὴς τῆς νεότερης φιλοσοφίας καὶ ρηξικέλευθος φορέας τῆς νεωτέρωνειας σκέψης, ἐνῶ ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση σὲ ζητήματα φυσικῆς, διδάσκει τὴν ἀριστοτελικὴ ἀναλυτικὴ σύμφωνα μὲ τὴ φιλοσοφικὴ προσέγγιση τοῦ σημαντικότερου ἀριστοτελικοῦ φιλοσόφου τοῦ 17ου αἰῶνος, τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέως. Τούτῃ ἡ ἀμφίσημη στάση ἀπέναντι στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ ἀναδείχθηκε, ὅπως πιστεύουμε, ἀπὸ τὴν παραπάνω διαπραγμάτευση, δὲν ἐξηγεῖ μόνο τὴν ὑπαινικτικὴ διατύπωση τῆς Ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία προσέφερε τὶς ἀφορμὲς γιὰ τὴν ἀνάλυσή μας, ἀλλὰ ἡ κατανόησή της συμβάλλει ἀποφασιστικὰ στὴν ἀποσαφήνιση τῶν κριτηρίων μὲ βάση τὰ ὁποῖα ὀφείλουμε νὰ προβοῦμε στὴν ἀνασύνθεση τῶν πνευματικῶν ρευμάτων τοῦ 18ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιδέχονται, βεβαίως, μονοσήμαντες ἐρμηνεῖς.

4. Θεόφιλος Κορυδαλέως, *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνήματα καὶ Ζητήματα*, Ἐνετίησι, 1729, σ. 4 κ.έ. Στὴν ὥα τοῦ ἐξωφύλλου τοῦ ἀντιτύπου ποὺ χρησιμοποιοῦσε καὶ γιὰ τὶς παραδόσεις του προφανῶς ὁ Νικόλαος Ζερζούλης ὑπάρχει ἡ ἐνθύμηση: «καὶ τότε νικολάου κύρκου· ἡρξάμεθα ταύτης κ...». [Βλ. ἐδῶ σ. 116]. Ἡ κωδικοποίησις τῶν σχολίων [βλ. πανομοιότυπα στὶς σσ. 116-118 παρακάτω] ἀποτελεῖ τμήμα μίας εὐρύτερης ἐργασίας γιὰ τὸν Νικόλαο Ζερζούλη.

ΤΗΣ ΑΣΙΑΣ ΤΗΝ ΛΟΓΙΚΗΝ
ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ

Υπομνήματα καὶ Ζητήματα ὑπὸ τοῦ
Σοφωτάτου

Κ Τ Ρ Ι Ο Τ Κ Τ Ρ Ι Ο Τ
Θ Ε Ο Φ Ι Λ Ο Υ
ΤΟΥ

Κ Ο Ρ Υ Δ Α Λ Ε Ω Σ
Ἐκτεθέντα, νῦν δὲ πρῶτον τύποις ἐκδοθέντα, καὶ μεθ
ᾧ οἶόν τε ἰσὺ τῆς ἀκευβείας διορθωθέντα,
παρὰ Κυρίου,

Α' ΑΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΓΚΕΛΛΑΡΕ

Ε Ν Ε Τ Ι Η, Σ Ι.

Παρὰ Νικολάου Γλυκεῖ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων.

CON LICENZA DE' SUPERIORI, E PRIVIL.

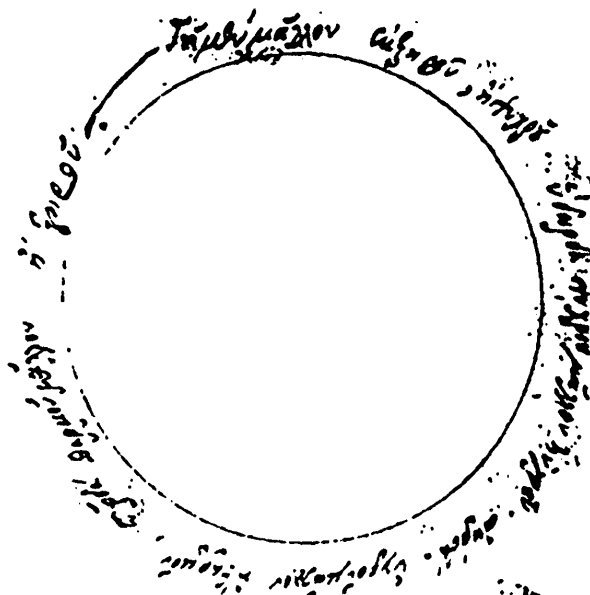
καὶ ἴσα νικολάου κύρκου· ἡ ἐξ ἀμερ. καὶ ἡ
92

[Κτητορικὸ σημεῖωμα: καὶ τότε νικολάου κύρκου· ἡ ἐξ ἀμερ. καὶ ἡ...].

Στίχοι ἡρωελεγείοι εἰς τὴν λογικὴν
Περσεὺς μὲν πεδίων διά, καὶ κυνέης ποτ' ἀφίκτο
γοργόσι, τῆς δὲ δι' ἅπας γνῶσιν
ἵκει ἐς δλων.

Ἦν δὲ τὸν περσεὺς ἐπὶ τῇ λογικῇ
ἐπὶ τῇ περσεὺς ἐπὶ τῇ λογικῇ

Ἦν δὲ τὸν περσεὺς ἐπὶ τῇ λογικῇ
ἐπὶ τῇ περσεὺς ἐπὶ τῇ λογικῇ

[Ἰδιόγραφες σημειώσεις τοῦ Νικολάου Ζερζούλη στὸ παράφυλλο τοῦ ἔργου τοῦ Κορυδαλέως, δ.π.].

Στίχοι ἡρωελεγείοι εἰς τὴν λογικὴν

Περσεὺς μὲν πεδίων διά, καὶ κυνέης ποτ' ἀφίκτο / γοργόσι, τῆς δὲ δι' ἅπας γνῶσιν ἵκει ἐς δλων. [Γιὰ τὸν «πυρῆνα» τοῦ μύθου βλ. *Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum*. Ed. E.L.A. Leutsch - F.G. Schneidewin. Tomus I, Hildesheim, 1958 (Göttingen, 1839), σσ. 15-17].

ὄρα τὴν τάξιν τῶν τεσσάρων στοιχείων ὅπως ἕκαστον ἔχει τὰς ποιότητας· ἐκ τῶν περὶ γεν· καὶ φθ· κεφ.ω γφ Ἀριστοτέλους. [Βλ. Ἀριστοτέλης, *Περὶ Γενέσεως καὶ Φθορᾶς* B 3, 330a - 331b].

Γῆ μὲν μᾶλλον ἐκ ξηροῦ ἢ ψυχροῦ, ὕδωρ δὲ ψυχροῦ μᾶλλον ἢ ὑγροῦ, ἀήρ δὲ ὑγροῦ μᾶλλον ἢ θερμοῦ, πῦρ δὲ θερμοῦ μᾶλλον ἢ ὑγροῦ. [Βλ. Ἀριστοτέλης, δ.π., 331a 4-6].

καθ' ἣν τάξιν ἀποτελεῖται τὰς κύκλους τὸ ἄπειρον καὶ ἄναρχον τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ / ὅπως διετέθησαν, ὥστε μὴ μάχεσθαι ἀλλήλοις· ἡ μὲν γὰρ γῆ κοινωνεῖ τῷ ὕδατι, τῷ ψυχρῷ, / ὕδωρ ἀέρι, τῷ ὑγρῷ, ἀήρ δὲ τῷ πυρὶ, τῷ θερμῷ, πῦρ δὲ γῇ, τῷ [ξηρῷ].

Λύσεις Πρώτη.

Περὶ πάντας τῆς ὑπόθεσης, ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁ Ἀμμωνίος διασπέν-
 μος, εἰσάγει κατ' ἐκείνα καιροῦ φιλοσοφώσας, αἱ τελεῖαι
 διατίθενται τὰς διαφορὰς. τὰς μὲν γὰρ ἔφασκεν εἶναι μᾶλλον Οὐσίας, ἢ
 Συμβεβηκότας, ὡς τὸ λογικὸν καὶ ἄλογον, καὶ τὰ ποιαῦτα. τὰς δὲ αἰ-
 παλιν μᾶλλον Συμβεβηκότας, ἢ Οὐσίας, καὶ πάντας τῆς πᾶσι παρα-
 δείγματα προχειρίζεται, τὴν ὅσον Διδίοπι, φέρε εἰπεῖν, μελανίας, κα-
 Κόρακι, τὴν ὅσον Κύκιν, ἀλόκοιτα, καὶ ὅσα ἄλλα ὁμοίως ἔχουσι. Τε-
 τῆς δὲ κλάσεως διαφορὰς ἐτίθεισαν, ὡς μίσθον πᾶσιν ἐχέμεναι ἐβούλοτο
 εἶδ' ὅτε μὲν, Οὐσίας λέγοντες ἐπὶ χεῖν, εἴποτε δὲ καὶ Συμβεβηκότας. ὡς
 παραδείγματα προχειρίζεται ὁ Ἀμμωνίος τὰς πράξεις τῶν ἀπλῶν σε-
 μάτων ποιότητος, θερμὸν δηλοῦν καὶ ξηρὸν, ψυχρὸν τε καὶ ὑγρὸν. α-
 ται γὰρ πρὸς μὲν τὸ ἀπλῶς, ἵππε τὰ τελεῖα διασπέν-
 βεβηκότας ἐπὶ χεῖναι λόγον. πῶς δὲ σεμνοῖς οὐσιωδῶς ὑπάρχουσι, συ-
 πληρωτικαί τῆς Οὐσίας αὐτῶν οὐσαι. ἵππε πειθαροῦ οὐχ ὅσον εἶδος
 διαφορῶν, διὰ τοῦτο φησὶν ὁ Φίλοσοφος πρὸς πᾶσας ἀπιδὼν τὰς ἐν ο-
 τῶν ἐπὶ χεῖναι, εἰσάγει πάντας οὐχ ἀπλῶς ὅσον τὰς οὐσίας ἵππε, α-
 εἰς τὰς συμβεβηκότας.

Αἰνέσεις τῆς εἰρημένης ἐπελεύσεως, καὶ θείας ἵππε.

Πρὸς τοῖνυν αὐτὸς ἀπεπάγει ὁ Ἀμμωνίος, πρῶτον τὴν τοῦ ὁ-
 διαίρειν, δίχα διηρημένου κατὰ τὸν Φίλοσοφον, ἀμίσθου,
 Οὐσίας καὶ Συμβεβηκός, κατὰ δὲ τὴν ἐκείνων διδασκαλίαν, εἶδει
 τελεῖν διδοῦναι γένος τοῦ ὅπως μεταξὺ Οὐσίας καὶ Συμβεβηκός, ἐ-
 πὶ χεῖναι αἱ διαφοραί. Εἶπε ὅτι Οὐσίαι εἰσὶν αἱ διαφοραί, αὐτὸς κ-
 εκδίδει, ἐκ τοῦ εἶναι πάντας συμπληρωματικὰς τῶν εἰδῶν, καὶ κατ-
 τῶν κατηγορεῖν οὐσιωδῶς. Ἐπιλυόμενος δὲ αὐτὸς τὴν ἐξ ἀρχῆς
 εἰσαφισί. χυδαίοντος ἐπαῖθα, καὶ ὡς πρὸς εἰσαγομένους τῶν
 γινώσκων τῶν Φιλοσόφω.

[Σχόλια «ἐκ τοῦ Ἀμμωνίου» τοῦ Νικολάου Ζερζούλη στή σ. 188 τοῦ ἔργου
 τοῦ Κορυδαλέως, ὁ.π.].

SUMMARY

A Zerzoulis' letter to Balanos Vasilopoulos (1754)

The aim of this essay is to explain the positions, which are expressed by the Neo-Hellene philosopher Nikolaos Zerzoulis (ca. 1710-1773) in one letter (1754) to his old teacher Balanos Vasilopoulos in Ioannina. The opportunity for this letter came because of the presentation of "the solution of the Delion problem" by Balanos Vasilopoulos to the Academies of Europe. Zerzoulis makes some remarks, that allow us to form a clear opinion about the condition of Education during the Ottoman Empire - especially in the 18th century - and also about the interior discrimination of anti-Aristotelian thought.

Kostas Th. Petsios

